

Цивільно-правові відносини, що виникають при безготівкових розрахунках

На сьогодні не існує єдиної думки про правову природу відносин, що виникають при безготівкових розрахунках. У зв'язку з цим серед фахівців сфери банківського права розгорнулася широка дискусія щодо того, який же характер відносин: зобов'язально-правовий чи майново-правовий виникає при розрахунках, що здійснюються у безготівковому порятку.

Можливо, що саме так ставити питання є юридично не виправданим. Це припущення пов'язано з тим, що, на думку Л. Єфімової, не тільки речеві правовідносини проникають в зобов'язальні, але й навпаки. Елементи правового режиму зобов'язальних правовідносин включаються в речеві не менш часто, ніж зобов'язальні проникають у речеві [1, с.39]. Правовий режим речевих та зобов'язальних правовідносин нерідко переплітаються так тісно, що іноді важко визначити, яке перед нами право: речеве з елементами зобов'язального, або, навпаки, зобов'язальне з елементами речового [1, с.41].

Незважаючи на зазначений процес зближення речевих та зобов'язальних правовідносин, необхідно розрізняти об'єктивні відмінності, що існують між речевими та зобов'язальними правами.

Так, те, на що направлено право суб'єкта і на що повинна бути направлена поведінка зобов'язальної особи, є об'єктом правовідносин [2, с.45].

Об'єктом зобов'язальних правовідносин є дії, а об'єктом речевих – речі у матеріальному значенні цього слова [2, с.45].

Під безготівковими розрахунками необхідно розуміти один із способів належного виконання майнових зобов'язань клієнта перед кредитною установою та третіми особами, осанних перед клієнтом та між кредитними установами, що передбачає здійснення банківських операцій стосовно виконання доручень клієнта щодо здійснення розрахунків, платежів та збереження сум, що перераховуються з рахунку платника (боржника) на рахунок одержувача (кредитора) коштів шляхом здійснення записів по рахунках у формах, передбачених Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті.

Як стає зрозумілим, розрахунки у безготівковому порядку між підприємствами, фізичними особами здійснюються через кредитні установи перерахування коштів із рахунків платників на рахунки одержувачів коштів. При безготівкових розрахунках не відбувається рух готівки (паперові гроші та монети), а кошти перераховують шляхом записів, що має відображення на банківських рахунках.

Отже, об'єктом цивільно-правових відносин, що складаються при безготівкових розрахунках, є не готівка, а так звані в юридичній літературі «безготівкові гроші», які ми пропонуємо іменувати як «кошти на банківських рахунках». Це пов'язано з тим, що не зовсім юридично коректним іменувати запис на банківському рахунку, який відображає суму кредитових залишків на рахунках

---

* Терміну «кошти» автор надає самостійне правове значення, тому кошти на банківських рахунках й готівки, це не одне й теж.

клієнтури, саме «безготівковими грошима». Така позиція обумовлена тим, що розрахунки по зобов'язаннях у безготівковому порядку здійснюються за відсутності грошей як матеріальної субстанції. Це твердження знаходить прояв й у думці Л. Новоселової, яка пише, що у сучасних умовах гроші в банку практично миттєво втрачають свою речеву оболонку, виступаючи лише у вигляді записів по рахунках на папері або в електронній формі [3, с.37]. Тому гонорити про гроші в даному випадку, хоча й про «безготівкові», буде юридично не обґрунтованим.

Тому, видається можливим погодитись з твердженням про те, що «безготівкових грошей» не буває: гроші можуть бути тільки готівковими, тому й розрахунків «безготівковими грошима» не має й бути не може [4, с.311-312].

Таким чином, здається можливим перейти до безпосереднього розгляду цивільно-правового характеру відносин, які мають місце при здійсненні безготівкових розрахунків.

На сучасному етапі у цивілістичній літературі є два основних напрямки, згідно з якими й пропонуються теоретичні конструкції щодо визначення характеру зазначених відносин. Переважаючою є класична точка зору, згідно з якою кошти, що знаходяться на банківському рахунку, розглядаються як зобов'язання кредитної установи. Так, Л.Луцц вважає, що при платежах за допомогою векселів, чеків та безготівкових розрахунків, кредитор замість готівки отримує право вимоги на гроші [5, с.157]. У результаті зарахування грошової суми на свій поточний рахунок, кредитор замість готівки отримує вимогу до банку [5, с.291].

Л. Новоселова, яка є прихильником цієї ж концепції, зазначає, що при безготівкових розрахунках товар фактично обмінюється на такий вид активу, як право вимоги до банку про виплату відповідної грошової суми або перерахування її [3, с.46]. Вона вважає, що при безготівкових розрахунках кошти на банківському рахунку свідчать про існування не речевих, а зобов'язальних відносин між банком та клієнтом з приводу відображеної на рахунку суми. При безготівкових розрахунках не відбувається рух матеріальних об'єктів, як при розрахунках готівкою, відбувається лише передача права вимоги до банку [6, с.86]. Таким чином, автор робить висновок, що кошти на поточних банківських рахунках входять у склад майна клієнта як безстрокове, безумовне й абстрактне право вимоги про виплату (видачу) грошей (право на гроші) [7, с.15].

Ю.Мальцев, І. Шкаріпов в свою чергу також визнають відносини клієнта з банком зобов'язальними [8, с.5].

Принципово новий підхід до вирішення зазначеної проблеми пропонує Л. Сфімова. Її теоретична конструкція відносин, які відбуваються при безготівкових розрахунках, будується з урахуванням не тільки правового, але й економічного аналізу цих відносин. Автор не погоджується розглядати кошти на банківських рахунках, лише як зобов'язання банків й приходять до висновку, що зобов'язання банків і є гроші [9, с.30].

Л.Сфімова вважає, що відносини банку і клієнта з приводу грошей, які знаходяться на рахунку останнього, мають зобов'язально-правовий, а не речово-правовий характер. Але відомо, що зобов'язання бувають різні. Зобов'язання

по своїй природі мають не тільки об'єкт (дії певних осіб), але деякі з них можуть мати й предмет, який виражає речово-правовий характер. Таким чином, визнання правовідносин зобов'язальними зовсім не виключає речової природи їх предмета [9, с.31-32]. Тобто, автор розглядає готівку саме як різновид речей. Далі автор вважає, що система бухгалтерського обліку безготівкового перерахування коштів побудована таким чином, що шібіто від клієнта до банку та від банку до банку передається готівка, а не відбувається рух зобов'язань [10, с.44]. Це дозволяє до правовідносин, які відбуваються при безготівкових розрахунках за допомогою юридичної фікції застосовувати правові норми, які регулюють відносини з готівкою, але з урахуванням деяких особливостей [10, с.46].

Таким чином, теорія Л.Сфімової намагається спростувати класичну точку зору, згідно з якою правова природа відносин, що складаються при безготівкових розрахунках, розглядається лише як зобов'язання банку. Вона погоджується з цим, але йде далі й вважає, якщо об'єктом зазначених відносин є зобов'язальні відносини між банком та клієнтом, то предметом цього зобов'язання можуть бути гроші саме як різновид речей. Останнє твердження призводить до висновку про те, що відносини, які відбуваються при безготівкових розрахунках, можуть, а на думку багатьох вчених й повинні мати назву грошового зобов'язання.

Розглянувши запропоновані теорії, можна погодитись лише з пропозицією розглядати кошти на банківських рахунках як зобов'язальні відносини учасників безготівкових розрахунків. Інші положення й пропозиції викликають сумніви й запитання та призводять до наступних висновків.

По-перше. Ми вважаємо, що об'єктом відносин, що складаються при безготівкових розрахунках, є саме кошти на банківських рахунках, з приводу яких й виникають зобов'язальні відносини їх учасників. Це знаходить прояв у тому, що об'єктом тих чи інших правочинів, які відбуваються між учасниками безготівкових розрахунків, є право вимоги до кредитної установи стосовно здійснення банківських операцій згідно з договором банківського рахунку.

Згідно з п. 1 ст.1127 Проекту Цивільного кодексу України (надалі проєкт) [11], за договором банківського рахунку банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (володільцеві рахунку), кошти, що надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунку та проведення інших операцій за рахунком.

Здається спірною точка зору Л.Сфімової, яка часто прирівнює кошти на банківських рахунках до готівки, причому готівку вона розглядає саме як різновид речей, й застосовує до відносин з приводу готівки та коштів на банківських рахунках не лише зобов'язальні, але й речово-правові відносини. Л.Новоселова в свою чергу також зазначає, що під готівкою найчастіше розуміють гроші, які мають речеву форму: паперові гроші й монети. У науці цивільного права такі гроші розглядаються як речі, які визначаються родовими ознаками, подільні і споживані [7, с.15].

Проєкт ЦК також розглядає гроші як один з різновидів речей. Так, ст.161 проєкту відносить до об'єктів цивільних прав речі, у тому числі й гроші.

Такий підхід до готівки є найбільш поширеним, але його природа здається доволі дискусійною.

Так, можна зазначити, що готівка має певні відмінності від речей. Відомо, що найважливішою ознакою речей є заснована на їх природних якостях здатність задовольняти ті чи інші потреби людей. Гроші з точки зору їх природних якостей (навіть з урахуванням якості поліграфічного виконання й використання технічних засобів захисту від підробки) мають лише відносну цінність, яка визначається кількістю витраченої на їх виготовлення праці. Основні їх споживчі якості й цінність визначаються змістом виявленого у них права.

Що стосується коштів на банківських рахунках, то майже єдиним у цьому розумінні, що об'єднує їх, є те, що і готівка, і кошти на банківських рахунках є носіями майнового права. Суб'єкти цих зобов'язальних правовідносин набувають право вимоги на дії інших осіб.

По-друге. Видається неправильним характеризувати відносини, які складаються при платежах та розрахунках у безготівковому порядку, саме як грошові зобов'язання. Це пов'язано з тим, що предметом грошового зобов'язання може бути лише готівка, але ніяк не право вимоги до банку про виплату або отримання чи перерахування грошової суми. Як зазначає Л. Луц, предметом грошового зобов'язання є не певна абстрактна цінність, а грошові знаки у певній сумі грошових одиниць [12, с.46]. Грошовим зобов'язанням у широкому розумінні слова ми називаємо зобов'язання, предметом якого будуть грошові знаки [5, с.104]. Окрім цього, автор зазначає «... чи можна зробити висновок, що предметом грошового зобов'язання можуть бути не тільки грошові знаки, але й право на отримання грошей? На це питання слід відповісти негативно [5, с.157].

Важливо підкреслити, що неможливість в даному випадку вести мову саме про грошові зобов'язання, зумовлено не тільки суто теоретичною, але й практичною спрямованістю. Треба звернути увагу, що проєкт містить норму, яка передбачає відповідальність за порушення грошового зобов'язання (ст.636 проєкту). У зв'язку з цим виникає абсолютно доречне питання: чи можливо до взаємовідносин банку та клієнта щодо договору банківського рахунка, в разі виникнення певних порушень, застосовувати положення зазначеної правової норми? На це питання треба відповісти негативно й ось чому. Згідно з запропонованою теорією, стає зрозумілим, що у взаємовідносинах банку та клієнта щодо договору банківського рахунка відсутня готівка, тобто предмети матеріального світу. Тому зобов'язання банку не є грошовим. Таким чином, в разі виникнення на практиці подібних питань, будуть відсутні будь-які підстави для застосування ст.636 проєкту, яка встановлює відповідальність за порушення саме грошового зобов'язання.

Також треба зазначити, що « майновий характер » зобов'язання не слід ототожнювати з « грошовим характером » зобов'язання [2, с.57]. Зміст зобов'язання може не мати грошового характеру й все ж таки бути майновим [2, с.58].

Тому в даному випадку, на нашу думку, більш правильним є вести мову не про грошові, а саме про майнові зобов'язання, як про поняття у більш широ-

кому розумінні. Це пов'язано з тим, що при безготівкових перерахуваннях кредитор отримує такий вид майнових прав, як право вимоги до банку.

Список літератури. 1. Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательственных прав // Государство и право. 1998. № 10. 2. Новицкий И.Б., Луцк Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950. 3. Новоселова Л.А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности. М., 1996. 4. Белов В.А. Банковское право России: теория, законодательство, практика Юрилическое очерки. М., 2000. 5. Луцк Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. М.: 1999. 6. Новоселова Л. О правовой природе средств на банковских счетах // Хозяйство и право. 1996. №7. 7. Новоселова Л.А. Проблемы гражданско-правового регулирования расчетных правоотношений / Дисс. д-ра юрид. наук. – М., 1997. 8. Мазилев Ю., Шкаринов И. К проблеме безналичных денег // Бизнес и банки. 1966. № 5. 9. Ефимова Л. Правовые проблемы безналичных денег // Хозяйство и право. 1997. № 1. 10. Ефимова Л. Правовые проблемы безналичных денег // Хозяйство и право. 1997. № 2. 11. Проект Гражданского кодекса Украины // Укр. право. 1999. № 1. 12. Луцк Л.А. Деньги и денежные обязательства. М., 1926.

Надійшло до редакції 25.02.02

А.В. Сапейко

ПРАВО НА АЛІМЕНТИ ПОВНОЛІТНІХ НЕПРАЦЕЗДАТНІХ ДІТЕЙ

Батьки несуть аліментний обов'язок щодо своїх непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги. При цьому такий аліментний обов'язок не є продовженням, наслідком утримання дітей до повноліття їх батьками. Ці зобов'язання є різними за своєю сутністю і не можуть ототожнюватися. Обов'язок утримання повнолітніх непрацездатних дітей може покладатись на батьків, навіть у тому випадку, якщо на момент неповноліття дитини батьки перебували у шлюбі, і в сім'ї були нормальні стосунки та батьки виявляли турботу про своїх дітей, а на момент настання непрацездатності дітей шлюб між батьками розірваний. У цьому випадку не допускається взаємозалік обов'язків на тій підставі, що в минулому батьки добровільно утримували своїх дітей. У підставі аліментного обов'язку батьків стосовно їхніх неповнолітніх дітей та обов'язку утримання непрацездатних повнолітніх дітей лежать різний склад юридичних фактів.

У першому випадку до них відноситься походження дитини від певних батьків та потреба дитини в батьківському утриманні; у другому випадку до їх числа будуть відноситись родившиї зв'язок між дітьми та батьками, непрацездатність повнолітніх дітей та їх потреба в матеріальній допомозі. Аліментне зобов'язання стосовно повнолітніх непрацездатних дітей при наявності зазначених умов виникає заново. У тих випадках, як зауважується в літературі, коли з батьків утримувались аліменти на утримання неповнолітніх дітей, продовження стягнення цих аліментів після досягнення дітьми повноліття (за мотивом непрацездатності дітей, як і за будь-якими іншими мотивами), не допускається. Необхідним є пред'явлення нового позову [1, с.41]. Вимога про стягнення аліментів може проявлятися як до батька, так і до матері непрацездатного, а також стягуватися з обох батьків одночасно. Як відзначає В.П. Нікітіна, якщо обидва батьків живі, то вони, спільно зобов'язані виплачувати утримання, відповідують у рівних частках, за винятком випадків, коли суд, з огляду на різ-